

RÁNKI GYÖRGY

Gondolatok a bukaresti történéskongresszusról

Mennyiben tudott a történettudomány lépést tartani korunk változó világával, mennyiben tudott reagálni a természettudományok robbanászerű új eredményeire és az ezekből származó gyökeresen megváltozott világrépre? Mennyiben tudott reagálni az ún. kemény társadalomtudományok (közgazdaságtan, szociológia) újabb eredményeire, mennyiben tudta azokat alkalmazni, magábaolvasztani és hagyományos módszereit kitágítani? És miként befolyásolta a harmadik világ egyre masszívabb jelentkezése az eddig erősen Európa- és Amerika-centrikus történeti kép további alakulását?

Mindezek a kérdések joggal foglalkoztathatták a Bukarestben összegyűlt 2500 történést, és bár mindenki tisztában volt azzal, hogy a történészek öt évenként megrendezésre kerülő monstre sereg-szemléje aligha lesz képes mindezekre a kérdésekre, valamint a hozzájuk kapcsolódó kételyekre teljes választ adni, azzal számoltak, hogy e problémák megfelelő hangsúlyt kapnak a vitában. Nem kétséges, már a program összeállítása is utalt arra, hogy a történészek nem akarnak kitérni eme joggal felmerült kérdések elől. A módszertani kérdések programjában a történésről és nyelvezetéről folytatott vita; a történelemtanítás problémáinak megtárgyalása, mely első ízben került a szaktudományos kongresszus programjára, az emlékezések, visszaemlékezések (oral history) felhasználásáról folytatott tanácskozás, amit részben a jelenkor történetének előtérbe kerülése, részben a harmadik világ népei iránti érdeklődés tett szükségessé. S joggal vetődött fel, hogy nemcsak a gyarmatosítás írásbeli dokumentumain keresztül vizsgáljuk őket, mind arra utalnak, hogy ahogy a változó világ nem megy el nyomtalanul a történettudomány mellett, úgy a történészek is hajlandóak tudomásul venni a változó világot.

Mégis, ezen kedvező jelek, figyelemreméltó témaválasztások és színvonalas viták ellenére is aligha hiszem, hogy ne távozott volna mindenki bizonyos szakmai elégedetlenséggel Bukarestből.

Miből származhatott ez a szakmai elégedetlenség? Az utóbbi évtizedek tapasztalati ténye, hogy a több ezer résztvevős nagy kongresszusok egyre nehezebben tudják betölteni szorosabban vett szakmai feladatukat: megvonni a tudomány előrehaladásának mérlegét, megkeresni a legfontosabb elvi és módszertani vitakérdéseket és ezek bizonyos fokú tisztázásával érdemlegesen előmozdítani a tudományt. Amennyire öröndetes ugyanis ezen nemzetközi szervezetek kitágulása – Bukarest nagy érdeme volt, hogy először voltak jelen nagyobb számban a harmadik világ képviselői –, oly nehézé teszi ez a kitágulás a rendezvények megszervezésében a szorosan vett szakmai szempontok kizárólagos biztosítását, olyinkább kerülnek előtérbe a nemzeti aspirációk, az előadók és témák megválasztásában az arányok keresése és biztosítása, a túl sok korreferátum, hogy végül is a vitára biztosított idő lerövidülése a tényleges vitát szinte illúziórikussá teszi.

De származik ez a szakmai elégedetlenség a kongresszus nagy témáinak helytelen megválasztásából és a tárgyalás nem mindig szerencsés lebonyolításából is. A Nemzetközi Történéskongresszusbizottság – alapvetően helyesen – mindenekelőtt abból indul ki, hogy a kongresszusi viták két fő vonulata néhány legfontosabb, általános elvi kérdés, vagy igen időszerű módszertani probléma körül összpontosuljon. A módszertani témák újszerűségére már utaltunk, így hadd jelezzük a négy általános témát, melyeknek mintegy centrális szerepet kellett volna, betölteniük a tanácskozás programjában. A kiválasztott négy téma: A kelet-európai civilizáció, A föderatív állam, A béke kérdése a történelemben, valamint A nők szerepe a történelemben.

Kezdjük talán ez utóbbival. A nézetünk szerint rendkívül unalmas, semmitmondó vita világosan bizonyította, hogy átfogó, politikailag érdekesnek tűnő kérdésselvetések egyáltalán nem feltétlenül

biztosítják a szakmai elmélyülés lehetőségét. Sőt mi több, éppen a téma túl általános jellege és túlzás kerete nyújt csábító lehetőséget a koherens témamegközelítés és érdembeli elemzés rovására, a felületes tárgyalásra, olykor szinte nómogalmi beszámolószzerű előadásokra és hozzászólásokra, a téma teljes szakmai érdektelenségbe való laposodására.

Napjaink számára nem kevésbé fontos és szakmailag lényegesen körülhatároltabb jellegű volt a másik nagy elvi téma, a béke szerepe a történelemben. Nos, ha a téma szakmai jellege körül aligha lehet kétely, sőt mi több, a békék időbeni és rendszerben- vagy rendszerekben való elhelyezése a történetírás akár eseménytörténeti megközelítőit, akár rendszerekben, struktúrákban elemzőit egyaránt foglalkoztathatja, mégis, a tulságosan hosszú periódus következtében, nem egyszer a közös nevező alatt túl kevés közösség volt fellelhető az egymást olykor évszázadokkal elválasztott békekötéseknél, vagy pedig a vitát tördelte szét, hogy a karthagói, westfaliai, illetve a versaillesi béke kérdései szinte szoros egymásutánban kerültek napirendre.

A kongresszus legnagyobb érdeklődéssel várt témája volt az az előadás, melynek bevezetőjét román történészek tartották „Kelet-Európa, mint a civilizáció találkozóhelye” címmel. Sajnos, már a vitaindító – bár nem nélkülözötte a rendkívül érdekes és értékes kutatásokon alapuló eredményeket – bizonyos értelemben csalódást keltett. Egyrészt a szerzők Kelet-Európa fogalma, nézetem szerint, rendkívül egyoldalú és leszűkített volt. Kelet-Európa fogalma a történeti irodalomban sokszor változott és máig is vannak tisztázatlan elemei. A román előadás azonban Kelet-Európát jórészt azzal a térséggel azonosította, mely többé-kevésbé az ortodox egyház területére terjed ki. Ez a felfogás természetesen tartalmilag is vitatható, hiszen nem világos az alkalmazott kritériumrendszer, nem társadalmi, gazdasági momentumokból, mégcsak nem is komplex civilizációs szempontokból közelíti meg a fogalmat. Másrészt kirekeszti a sok vonatkozásban Kelet-Európához tartozó, vagy Kelet-Európával érintkező magyar, lengyel, stb. fejlődést. És ha ugyan a magyar, a lengyel fejlődés számos tekintetben inkább közép-, mint kelet-európai típus, mégis éppen gazdasági, társadalmi momentumok sok szállal kapcsolják Kelet-Európához.

Vitatható volt az előadás felfogása abban a tekintetben is, hogy szinte az őskortól tárgyalta Kelet-Európa történetét, ami a dolognak inkább földrajzi értelmezését jelenti, hiszen történeti értelemben ténylegesen Kelet-Európáról csakis a kora-középkortól lehetne beszélni, mikoris a kelet-európai népek etnogenezise végbement. Sajátos vonása volt az előadásnak, hogy Kelet-Európát mint a civilizáció találkozóhelyét közelítette meg, és sajnos részben a vita is ezt a vonalat követte. A vizsgálat jórészt a román, szerb, bolgár civilizáció fejlődésére koncentrált és nemcsak a magyart vagy a lengyelt hagyta figyelmen kívül, jöllehet kiterjedt Erdélyre is, ahol a magyar civilizáció évszázadokon keresztül meghatározó jellegű volt, de mellőzte a területen élő más népek, mint pl. németek, zsidók stb. szerepét, melyek nélkül a 19. század – pl. a gazdaság fejlődése, modernizáció – aligha érthető. Néha olybá tűnt, hogy az 1945. utáni etnikai helyzetet kívánják történetileg évszázadokkal korábbra visszavetíteni. Nyilván a kérdés még hosszú, további vitákat fog kiváltani, mint ahogy további viták várhatók a soknemzetiségű állam problémájáról is, mely a negyedik nagy elvi témáját jelentette a kongresszusnak és a kongresszus egyébként hidegháborús felhangoktól szerencsésen mentes tanácskozásában olykor egyedül jelentett kivételt.

Hagyományosan fontos területei a kongresszus tanácskozásainak az ún. kronológiai szekciók, melyekben az ókor, középkor, új- és legújabbkor néhány, a történelem közvélemény által pillanatnyilag fontosnak és érdekesnek ítélt témája került megvitatásra. Ezeket a szekciókat jóval kevésbé készítik elő, általában nem előre kidolgozott anyagokat vitatnak meg, meglehetősen sok előadás hangzik el keretükben és sok esetben természetesen a vita is ide koncentrálik.

Számos olyan téma volt Bukarestben is, mely szakmailag megalapozott, jó előadásokat, érdemleges vitákat váltott ki. Ezen előadások között feltétlenül kiemelhető a parasztság és a nacionalizmus 19. századi szerepéről tartott előadás, a „Labour and management” a 20. században, mely talán a tanácskozás egyik legszínvonalasabb vitája volt. Ennek során a szakmai tudományos szempontok, a konzervatív, elsősorban a produktivitást, a termelési szempontokat figyelembe vevő megközelítések ütköztek össze a munkásosztály beleszólási jogát követelő és a probléma társadalmi aspektusait is figyelembe vevő liberális vagy szocialista koncepciókkal.

Folytathatnánk e sort a kronológiai szekciók középkori témáival, a világgazdaság válságát tárgyaló előadással, a szociáldemokráciát és a gyarmati rendszert tárgyaló vitával is. A vitákban változatlanul érvényesült a nagy kongresszusoknak azon gyengesége, hogy az egyre szűkreszabottabb

idő nehezen tudta az érvek és ellenérvek magasszintű összecsapását biztosítani, hogy az egyes résztvevők néha reménytelen harcot folytattak az ülés szigorú elnökével, vagy ha az elnök nem volt szigorú, akkor ő került reménytelen konfliktusba mind a szűkreszabott idővel, mind pedig a hozzászólását abbahagyni nem tudó felszólalóval. Mégis, minden gyengeségük és problémájuk ellenére, ezek a szekciók talán kevésbé voltak látványosak, szakmai hasznosságuk, érdemlegességük mégis talán meghaladta a reprezentatív, általános szekciók vitaszívonálát.

Ha volt olyan érdemleges újítás a kongresszus programjában, amelyet felételezhetően a következő kongresszusokon is figyelembe lehet venni, az nem kétséges, az az újítás volt, hogy a tanácskozás első két napját a különböző szakmai albizottságoknak tartották fenn. Az a nagyfokú specializáció, mely a történettudomány keretei között végbement, s amely természetes következménye a nagyfokú szakmai elmélyülésnek – noha olykor néha már a történeti fogalmak és folyamatok túlságos szétdarabolásával is fenyeget –, mind több speciális nemzetközi szervezetet hozott létre. Ezek vagy szorosabban, vagy lazán, vagy majdnem teljes önállósággal kapcsolódnak a Nemzetközi Történész Bizottsághoz. Ezek a számban lassan felszárítást megközelítő szaktanácskozások, melyek között a nem teljesen önálló Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság, vagy a bizonyos önállósággal bíró, a II. világháború története nemzetközi bizottság, a társadalmi szociális mozgalmak története bizottság tekinthető a legjelentősebbnek, kiterjednek a renaissance és középkori rendi intézmények, a sajtó, várostörténet, a hadtörténet stb. problémáira. Ezek az albizottságok mind napirendre tűztek egy-egy meghatározott tudományos témát, s jórészt a területek körülhatároltsága, a résztvevők erősebben specializált köre folytán, az általuk kiválasztott téma nemegyszer inkább adott alkalmat beható szakmai vitára, mint nemegyszer átfogónak és hangzatosnak tűnő, de éppen ezért az általánosság felé csábító téma megbeszélése.

A különböző szakbizottságokban tárgyalt témák közül nyilván érdeklődést válthatott ki a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság vitája a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokról. Ez akár középkori vonatkozásaiban, akár a 19. századi témakutatással kapcsolatban a kérdéseket a modern közgazdasági elmélet szemszögéből, a fejlettség és elmaradottság dialektikus kapcsolatának alapján közelítette meg és meghatározott érdeklődést, sok vonatkozásban szakmailag is magas szintet képviselt.

Hasonló tónusú volt a társadalomtörténeti bizottság ülése, mely a kisüzem történetét dolgozta fel a 19. század végétől csaknem napjainkig. A téma elvi jelentősége elsősorban abból származott, hogy képes volt megmutatni, hogy a különböző szintű fejlődési vonalak mellett s a modern nagyüzemek, az ipari koncentráció, a tőkeigényes technológia ellenére is, miként teremthetnek újra a kisüzem létezési feltételei, miként módosul a kisüzem struktúrája, miként idomul a nagyüzemi termeléshez, milyen szerepe van a lakossági foglalkoztatásában és az elmaradott országok társadalmi, gazdasági fejlődésében.

Mindig nagy érdeklődés kísérte figyelemmel a II. világháború nemzetközi bizottságának tanácskozásait. Ez a bizottság is rendkívül aktív tudományos tevékenységet folytatott az elmúlt két évtizedben és most Bukarestben ismét újjáválasztott elnöke, Henri Michel vezetésével az elmúlt évek folyamán a II. világháború számos aspektusáról tudott érdemleges tudományos konstrukciót nyújtani.

A bukaresti tanácskozás programjában a propaganda kérdése szerepelt. Meg kell jegyeznem, hogy erről a témáról két esztendővel korábban a magyar történészek már rendeztek egy kisebb méretű nemzetközi kollokviumot elsősorban a téma közép-kelet-európai vonatkozásairól. A bukaresti tanácskozás előadásai mindezekelőtt a nagyhatalmak háború előtti propaganda-tevékenységével foglalkoztak. Szovjet, angol, amerikai és német előadások foglalták össze országaik háborús propagandájának legjellemzőbb vonásait, célkitűzéseit és eszköztudományát, majd néhány román előadás következett. Ez utóbbiak sajátos módon, elsősorban az antifasiszta propagandával foglalkoztak és szinte alig ejtettek szót az 1941–1944 közötti román háborús propagandáról. Ezt követően a nemzetközi bizottság tagországainak egy-egy ismert történésze beszélt szintén saját országa háborús propagandájáról. A tanácskozásnak ez a felépítése már jelezte a tanácskozás egyik gyengéjét, azt ti. hogy ugyan rendkívül széles ismeretanyagot vonultatott fel és jó néhány kérdés vitára tűzését lehetővé tette, mégis túlságosan nemzeti részekre szabta szét a bonyolult és fontos témát. Jóval kevésbé kerültek megvitatásra a propaganda elvi kérdései, a módszerek, az effektivitás felmérésének lehetősége, a propaganda értékelhető szerepe a háborúban. Mindez végül is párosult egy-két olyan kellemetlen jelenséggel is, amikor az egyes előadók propagandáról szólva ténylegesen propagandát is üztek.

A Bukaresti Történész Kongresszuson igen nagy létszámú magyar történész-delegáció vett részt, jóllehet a hivatalos program előadói, stb. között érdemtelenül kis számban szerepeltek. A nagy lét-

szám, melyet nyilván megkönnyített a hely földrajzi közelsége, lehetővé tette, hogy a vitákban igen aktívan vegyenek részt. A viták jellegét részben meghatározta az a téma-keret, melyet a kongresszus kijelölt, részben azonban meghatározta az a körülmény is, hogy a rendező román történészek igen nagy számban kaptak helyet a kongresszus előadói között. Nem csupán a bevezető és záróelőadást kapták meg, amely mindig a rendező fél történéseit illeti, de számos más témában is ők tartották a vitaindító referátumokat. Így a dolgok logikája folytán különösen sok olyan probléma került előtérbe, melyek a magyar történeti fejlődés problematikáját érintik, – erről már részben beszéltem a kelet-európai fejlődés kapcsán. Különösen sok olyan kérdés merült fel, melyben a magyar történészek – bár természetesen óvakodtak attól, hogy a nemzetközi fórumot valamiféle speciális román–magyar vita-fórummá alakítsák át – mégis kénytelenek voltak vitába szállni, vagy fenntartásaikat jelezni a különböző román előadásokban megfogalmazott nézetek kapcsán. Azt mondhatnánk, hogy ez a jelenség szinte végigvonult az ókortól napjainkig. A magyar történészek más véleményen vannak, mint román kollegáik a dáko–román kontinuitás kérdésében. Benyomásom szerint a dák civilizáció kis számú anyagi maradványából a dákok törzsi társadalmának és államszervezetének rekonstruálható jelenségeit a fejlődés sokkal magasabb szintjén mutatták be, mintsem ezek a következtetések társadalmilag sokoldalúan megalapozottnak tűnhetnének.

Vita folyt az erdélyi településtörténetről is. A magyar történészek, mint történetietlen visszavetítést, elutasították a három román fejedelemségről szóló koncepciót, rámutattak arra, hogy az etnikai jellegtől függetlenül is a 16–18. századi Erdély, s annak társadalmi vezető rétege, mely természetesen a kor civilizációjának hordozója, erősen magyar jellegű volt, hogy Erdélyt ebben a korban nem lehet a magyar fejlődéstől elválasztani. A magyar történészek vitatkoztak 1848 számukra egyoldalúnak tűnő értelmezésével. Határozottan elvetették azt a felfogást, mely a trianoni békeszerződés bonyolult problémáját leegyszerűsítve, a határmegvonás nagyhatalmi és kishatalmi szempontjait figyelmen kívül hagyva, az 1918–19-es átalakulást egyszerűen a népek önrendelkezési joga megnyilvánulásának kívánja tekinteni.

Nézeteltérés volt a két háború közötti román és magyar állam jellegének megítélésében és vita folyt akörül is, hogy a II. világháborúban milyen volt a két állam szerepe. A magyar történészek hangsúlyozták, hogy egy olyan megközelítés, mely a történeti valóságnak csak egy kis szakaszát és nem az egész folyamatát nézi, ebben a kérdésben is óhatatlanul egyoldalúságokra vezet és nem segít sem az egyes országok, sem Kelet-Európa történetének teljes tisztázásához.

E rövid felsorolásból is kitűnik, hogy számos kérdésben folyik vita magyar és román történészek között és nyilván ez a vita még folytatódni fog. Mégis hangsúlyoznunk kell, hogy a kongresszust nem uralta ez a magyar–román vita és a számos más nézet összecsapásának keretében ezek a problémák csak egyik színezetét adták a kongresszuson jelentkező bonyolult szellemi frontoknak.

Ha megpróbáljuk benyomásaink alapján felvázolni és a részletvitáktól eltekintve meghatározni a kongresszuson jelentkező fő történeti irányzatokat, akkor benyomásunk szerint, egy realista és egy romantikus történetiszemlélet összecsapásában és vitáiban lehetne az erővonalak fő konturjait megrajzolni. A romantikus, illetve realista történetiszemlélet kérdése lényegében a történettudomány értelmezésének régi, olykor évszázados vitájához vezetődik vissza. Mi a történettudomány értelme? Művészet, vagy tudomány? Tudomány, mely a 19. századi eszmerendszerhez, a nemzeti államok keletkezéséhez, a nemzeti tudat kiegészítéséhez kapcsolódik, vagy tudomány, amely mindenekelőtt a társadalomtudományok, a társadalom elemzésének történeti megközelítését nyújthatja? Tudomány, melynek centrális kérdése a nemzetek kialakulása, a nemzeti állam problematikája és mint ilyenek, fő funkcióját a nemzetek történeti tudatának kialakításában és erősítésében lelhetjük fel? Vagy pedig tudomány, mely természetesen nem választható el a nemzetek fejlődésétől, még a nemzeti tudat erősítésétől sem, de mégis része az emberi, gazdasági, társadalmi, pszichológiai folyamat elemzéseinek és mint ilyen, eredményét és hasznosságát is elsősorban elemző készségében lelhetjük fel? Leíró tudomány-e vagy elemző tudomány? A történeti események felkutatására, összeállítására kell-e törekednie? Megelégszik-e azzal, amit Ranke mondott, hogy feladatát arra koncentrálja, hogy kinyomozza: tulajdonképpen mi történt és azt a „mitörténet” valamiféle cél érdekében – legyen az nemzeti vagy bármilyen cél – interpretálja, olykor magát a folyamatot ennek az interpretálásnak vetve alá, vagy pedig a történeti folyamatokat elemezve azok okait keresse, nem egyszerűen nemzeti, hanem olykor regionális és egyetemes keretekben is, és ezzel a modern társadalomtudományokhoz kapcsolódjék, azoknak analitikus, kritikus és önkritikus szemléletét veje át?

Mindezen kérdések nem újak, hosszú idő óta folyik vita erről a történettudományban. A 60-as években úgy tűnt, hogy a vitában egyértelműen a realista irányzat kerekedik felül. Eme realista irányzat kapcsolódhat a marxizmus nem dogmatikus, nem sémaszerű tudományos alkalmazásához és történet szemléletéhez. De kapcsolódhat ahhoz az irányzathoz is, mely Nyugat-Európa számos országában olyan jelentős történetírói iskolában, mint a francia Annales kör, vagy a nyugatnémet Bielefeld iskola, stb. kapott helyet és amely a történettudománynak új értelmet, a történeti vizsgálatnak új megközelítést adott. Vagy pedig visszatérünk ahhoz a felfogáshoz, mely nemegyszer a 19., még inkább a 20. században a történettudományt valamiféle ideológia, politika eszközévé tette, s ilyen értelemben tudományos értékét és jellegét is előbb-utóbb megkérdőjelezte.

E tekintetben a bukaresti kongresszus – persze nem a rendezés és nem a nemzetközi bizottság, hanem inkább korunk szellemi zűrzavara miatt – sok vonatkozásban vissza, mintsem előrelépést jelentett. Bármily meglepő, az a mondás, amelyet Marc Bloch pár évtizeddel korábban fogalmazott, még mindig aktuális: „A történelem nemcsak olyan tudomány, amely mozgásban van előre, hanem olyan is, amely még gyermekkorát éli. Éppúgy, mint mindazon más tudományok is, amelyek az emberi szellemre irányulnak.”